

Чисто эмпирическое сопоставление фактов художественной литературы больших и малых, вырванных из исторического контекста и из системы мировоззрения и стиля писателя, на основании наличия между ними внешнего сходства, часто случайного, иногда вовсе мнимого, объяснение всякого сходства механически понимаемым влиянием, «толчком» со стороны, — все это послужило причиной широко распространенного недоверия к так называемому «сравнительному методу» в целом.

Az „összehasonlító módszer” iránti bizalmatlanság széles körű elterjedésének oka, hogy e munkák sokszor pusztán empirikusan vetik össze a kisebb-nagyobb irodalmi tényeket, kiszakítva őket a történelmi kontextusból, figyelmen kívül hagyva a szerző stílusának, világnézetének rendszerét, külső, gyakran véletlenszerű, sőt látszólagos hasonlóság alapján vonnak le messzemenő következtetéseket, s e hasonlóságokat valamilyen mechanikusan értelmezett „hatással”, kívülről jövő „impulzussal” magyarázzák.

Összegezve, és egy kicsit leegyszerűsítve, ha valami az orosz mondatban a mondat elején van és főnévi szó szerkezetben van, az lehet téma is és réma is, a magyar mondatban viszont általában csak téma lehet. Ahhoz, hogy réma legyen, vagy ki kell emelni a főnévi szó szerkezetből, vagy át kell vinni a mondat végére (esetleg mindkét művelet elvégzendő).

Klaudy Kinga

A cirillbetűs átírás szabályozásának időszerű kérdései*

1. A cirillbetűs írású (orosz, ukrán, belorusz, bolgár, macedón) és a cirillbetűs írást is használó (szerb-horvát) szláv nyelvek közül érvényes helyesírási szabályzatunk (АкН. 10.) csak az orosz szavak és tulajdonnevek átírásának szabályairól tájékoztat részletesen (291–306. pont); a többi cirillbetűs nyelvre ezek szerint az átírás általános elveit megfogalmazó 290. pont érvényes: „Ha a nem latin betűs írású nyelvek szavait és tulajdonneveit írásban kell használnunk, latin betűkkel írjuk át őket. Az átíráskor az idegen nyelvi szó vagy tulajdonnév hangalakja mellett — a kínai kivételével — az idegen betűsort is igyekszünk tekintetbe venni.” Nem csoda, hogy ezt az igen általános és ugyanakkor kettős — a gyakorlatban sokszor egymásnak ellentmondó — követelményt (1. az idegen nyelvi kiejtés, 2. az idegen betűsor érzékeltetése) megfogalmazó szabály igen változatos átírási gyakorlat kialakulását tette lehetővé a részletesen nem szabályozott nyelvek területén. A bizonytalanságot növeli az a belső ellentmondás is, amely az AkH. 10. 290. pontja és az orosz átírást részletesen szabályozó 291–306. pontok tartalma között észrevehető: a 290. pont határozottan az idegen nyelvi hangalak érzékeltetésének elsődlegességéről beszél, a részletes szabályok ugyanakkor — a kiejtésnek tett minden engedmény ellenére — az idegen nyelvi betűsor elsődlegességét sugallják. Ez az ellentmondás nyilván abból adódott, hogy az AkH. 10. 290. pontjának meg-

* Az MTA Szláv Nyelvészeti Bizottságának és Helyesírási Bizottságának 1978. február 17-i együttes ülésén megtárgyalt, a hozzászólások és a határozatok figyelembevételével módosított előterjesztés rövidített változata. A teljes anyag A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményeiben jelenik meg.

fogalmazói túlzottan általános, az összes nem latin betűs írású nyelvre érvényes szabályt akartak adni az átírásra, maguk a konkrét orosz átírási szabályok viszont változtatás nélkül kerültek be az AkH. 10. kiadásába az 1950-es, az orosz átírást szabályozó akadémiai határozatból (Magyar Tudományos Akadémia. Az orosz nevek és szavak magyar átírása. Budapest 1950. Vö. Nyr. 74: 476—80), ahol viszont még az orosz (és az összes többi cirillbetűs szláv) nyelvre vonatkozóan a tényleges átírási gyakorlatnak jobban megfelelő sorrendben szerepeltek a kritériumok: „A feladat kettős: 1. át kell írunk az egyes cirillbetűket a mi betűinkkel; 2. az átíráson túlmenően lehetőség szerint jelölni kell az átírt szavak ejtését is” (4). „E két feladat azonban bizonyos tekintetben ellentmondó követelmények elé állít bennünket” — ismeri el az 1950. évi határozat (uo.).

Az itt — egyelőre csak elvi szinten — jelzett problémák ellenére az orosz szavak és nevek magyar átírásának immár csaknem harminc éve megállapított szabályai képezik e téren a helyesírási gyakorlat alapját. Most, az AkH. 11. kiadásának előkészítő munkálatai során, az érvényes szabályok és a gyakorlat szembesítése után az orosz átírás területén csak néhány kisebb változtatás bevezetésére volt szükség; a többi cirillbetűs szláv nyelvterülettel való kulturális érintkezés fejlődése viszont elengedhetlenné tette, hogy helyesírássunk e nyelvek szavainak és neveinek magyar átírását is rendezze.

2. Az a tény, hogy a szerb-horvát nyelv két hivatalos és egyenrangú ábécével rendelkezik, a szerb-horvát nevek írásmódjának indokolatlan kettős gyakorlatához vezetett, elsősorban napisajtónkban. Úgy tűnik, hogy a napilapok gyakorlatában a magyaros átírás és az eredeti latin betűs írásmód megtartása közötti választás azonban korántsem aszerint történik, hogy az eredeti forrás cirill- vagy latin betűs-e, hanem valamiféle egészen más elvek szerint. Így aztán nemegyszer megtörténik, hogy ugyanazon napilap ugyanazon számában az első oldalon a jugoszláv politikusok (pl. *Joszip Broz Tito*, *Bijedićs*, *Gyuranovićs*), az utolsó oldalon a jugoszláv labdarúgók (pl. *Dzsaićs*) nevét szintén magyaros átírásban olvashatjuk, az utolsó előtti oldalon viszont, a rendőrségi krónikában, egy *Jovanović* nevű jugoszláv csempész vagy egy *Ćopić* nevű közlekedési szabálysértő nevét az eredeti írásmód iránti nagyobb tisztelettel (igaz, a mellékjeleket többnyire elhagyva, *Jovanovic*, *Copic* alakban) nyomtatják. „Az igazság kedvéért” azért megjegyezzük, hogy a szerb-horvát írók és költők nevei napisajtónkban többnyire ez utóbbi kategória (a rendőrségi hírekben szereplő nevek) szerinti bánásmódban részesülnek, tehát (elvileg:) *Krleža*, *Andrić*, vagyis (a gyakorlatban:) *Krleza*, *Andric*. A fenti ingadozások kiküszöbölése érdekében a két bizottság úgy határozott, hogy az új szabályzat határozottan mondja ki: a szerb-horvát nyelv a magyar helyesírás szempontjából latin betűs nyelvnek számít, a szerb-horvát szavakat és neveket ezért egységesen hivatalos latin betűs alakjukban kell írni. A példánkban szereplő nevek tehát helyesen: *Josip Broz Tito*, *Bijedić*, *Đuranović*, *Džaić*; *Jovanović*, *Ćopić*, *Krleža*, *Andrić*; stb. Ez az állásfoglalás megegyezik a jugoszláviai magyar sajtó és könyvkiadás következetes gyakorlatával is. A magyarban nem használatos betűre — *ć*, *dj*, *đ*, *č* *dž*, *lj*, *nj*, *š*, *ž* — végződő szerb-horvát nevekben a teljes hasonulás jelöléséről a Helyesírási Bizottság már egy korábbi határozatában intézkedett, pl. *Karadžićtyal*, *Njegošsal* stb. (vö. HTT² 71).

Az új határozat megszünteti azt a végképp indokolhatatlan gyakorlatot, hogy a cirillbetűs írást egyáltalán nem használó szlovén nyelv egyes nevei is — nyilván szerb-horvát közvetítéssel — magyar átírásban jelentek meg a sajtóban (pl. *Sztane Dolanc*; helyesen: *Stane Dolanc*).

3. Az orosz átírás területén az új szabályozás mindössze két módosítást tartalmaz.

Az AkH. 10. 304. pontja értelmében az orosz *тб, дб, нб + е, ё, и, ю, я* betűkapcsolatokat *ty, gy, ny + e, o, i, u, a* betűkapcsolatokkal kellett átírni, aminek indoklása így hangzott: „a jésítést csak egyszer, mégpedig *ty, gy, ny*-nyel jelöljük.” Eszerint az orosz *Аксинья, Татьяна; Арсеньев, Леонтьев*; stb. típusú orosz neveket *Akszinya, Tatyana; Arszenyjev, Leontyjev* alakban kellett írni magyarul. Ez az írásmód azonban ellentmond mind a kiejtés szerinti, mind pedig a betű szerinti átírás elvének, ugyanis az oroszban ilyenkor nem a jésítés kétszer való jelöléséről van szó, hanem lágy *t', d', n'* (amelyek legközelebbi magyar megfelelői a *ty, gy, ny*) + *je, jo, ji, ju, ja* hangkapcsolatokról. Az új szabályozás hatályon kívül helyezte ezt a régóta bírált (vö. Mikola Gyula: Nyr. 75: 113—5; Szabó Miklós: MNy. 53: 487) szabályzati pontot, és kimondja, hogy az orosz *тб, дб, нб + е, ё, и, ю, я* betűkapcsolatokat az orosz kiejtést jobban érzékeltető és az eredeti írásmód visszakövetkeztetését jobban lehetővé tevő magyar *ty, gy, ny + je, jo, ji, ju, ja* betűkkel kell átírni. A példánkban szereplő nevek magyar átírása tehát ezentúl helyesen: *Akszinyja, Tatyjana; Arszenyjev, Leontyjev*.

A másik változtatás az AkH. 10. 306. pontját módosítja. Ez a pont ugyanis egy kissé túl mereven szabta meg azt, hogy az idegen eredetű orosz szavakat az orosz írásmód alapján írjuk át magyarra, pl. *Герцен = Gercen* stb. Ennek a szabálynak az alkalmazása a helyesírási gyakorlatban ingadozásokat mutat, különösen a könnyen felismerhető német, francia, angol stb. nevű orosz írók, művészek, történelmi személyek, tudósok esetében. Egyes ilyen nevek esetében a helyesírási gyakorlatban erős törekvés tapasztalható eredeti — német, francia stb. — írásmódjuk visszaállítására magyar szövegekben. Ez a törekvés — az AkH. 10. fenti szabályával kereszteződve — több olyan hibrid írásmód létrejöttét és elterjedését eredményezte, amely sem az oroszból való átírás, sem pedig az eredeti írásmód alapján nem indokolható (pl. *Hercen, Eizenstein*).

Nyilvánvaló, hogy ezt a kérdést nem lehet közmegelégedésre — az említett törekvés ellenére sem — úgy rendezni, hogy áttérünk az összes idegen (latin betűs) eredetű orosz névnek az adott idegen nyelv szerinti írásmódjára, hiszen ehhez egyrészt — a közismert és könnyen felismerhető német, francia, angol stb. eredetű nevektől eltekintve — olyan alapos névtörténeti vizsgálatokra lenne szükség, ami újonnan felbukkanó neveknél hosszadalmas — és gyakorlati szempontból felesleges is — lenne, másrészt igen sok olyan idegen eredetű orosz név honosodott meg már a közhasználatban, hogy egy ilyen változás rendkívül sok új és szokatlan névalak bevezetését tenné szükségessé (pl. a költő *Блок*, és a szótáríró *Даль* nevét németesen *Block*-nak, ill. *Dahl*-nak, a festő *Врубель* nevét lengyelesen *Wróbel*-nek kellene írunk).

Az új szabályozás alapján véve fenntartja azt az elvet, hogy az idegen eredetű orosz szavakat és neveket az oroszból kell átírni, ugyanakkor azonban kivételt tesz azokkal a közismerten idegen (latin betűs) eredetű orosz nevekkal, amelyek az adott idegen nyelv írásmódja szerinti alakban terjedtek

1. táblázat
Az orosz szavak és tulajdonnevek átírása

Az orosz betű	Magyar átírása		Példák
	Az orosz betű helyzete	Magyar megfelelője	
А а		A a	Алексей — Alekszej
Б б		B b	Борис — Borisz
В в		V v	Василий — Vaszilij
Г г	Az -ого, -его mn.-i és nm.-i végződésben	V v	«Вопросы советского права» — „Voproszi szovjtszkovo prava”
	egyebütt	G g	Нагибин — Nagibin
Д д	е ё и ю я ь betűk előtt	Gy gy	Аркадий — Arkagyij
	egyebütt	D d	Достоевский — Dosztojevszkij
Е е	де те не betűkapcsolatban	gye tye nye	Некрасов — Nyekraszov
	szó elején, mgh., ь és ь után	Je je	Леонтьев — Leontyjev
	egyebütt	E e	Белый — Belij
Ё ё	дѣ тѣ нѣ betűkapcsolatban	gyo tyo nuo	Тѣркин — Tyorkin
	ж ч ш щ betűk után	O o	Пугачѣв — Pugacsov
	egyebütt	Jo jo	Соловьѣв — Szolovjov
Ж ж		Zs zs	Жуковский — Zsukovszkij
З з		Z z	Вяземский — Vjazemskij
И и	ди ти ни betűkapcsolatban	gyi tyi nyi	Тихонов — Tyihonov
	ь után	ji	Ильич — Iljics
	egyebütt	I i	Державин — Gyerzsavin
Й й		J j	Николай — Nyikolaj
К к		K k	Карамзин — Karamzin
Л л		L l	Крылов — Krilov
М м		M m	Мышкин — Miskin

Az orosz betű	Magyar átírása		Példák
	Az orosz betű helyzete	Magyar megfelelője	
Н н	е ё и ю я ь betűk előtt	Ny ny	Хлебников — Hleбnyikov
	egyebütt	N n	Наташа — Natasa
О о		O o	Олеша — Olesa
П п		P p	Пётр — Pjotr
Р р		R r	Рылеев — Rilejev
С с		Sz sz	Сергей — Szergej
Т т	е ё и ю я ь betűk előtt	Ty ty	Тютчев — Tyutcsjev
	egyebütt	T t	Остапенко — Oszfapenko
У у		U u	Тургенев — Turgenyev
Ф ф		F f	Фет — Fet
Х х		H h	Шолохов — Solohov
Ц ц		C c	Цыганов — Ciganov
Ч ч		Cs cs	Чехов — Csehov
Ш ш		S s	Гаршин — Garsin
Щ щ		Scs scs	Щерба — Scserba
Ъ ь		— —	Дворец съездов — Dvorec szjezdov
Ы ы		I i	Громыко — Gromiko
Ь ь	дь ть нь betűkapcsolatban	gy ty ny	Казань — Kazany
	egyebütt	— —	Гоголь — Gogol
Э э		E e	Эраст — Eraszt
Ю ю	дю тю ню betűkapcsolatban	gyu tyu nyu	Анюта — Anyuta
	egyebütt	Ju ju	Добролюбов — Dobroljubov
Я я	дя тя ня betűkapcsolatban	gya tya nya	Тынянов — Tilyanov
	egyebütt	Ja ja	Ярославль — Jaroszlavl

el a nemzetközi tudományos és művészeti életben, tehát pl. *Herzen, Richter, Eisenstein, Ehrenburg, de Blok, Dal, Fet, Vrubel* stb. Az ilyen kivételek körének végleges megállapítása még további gondos mérlegelést kíván. Általában azonban elmondható, hogy a *ö, m, n* előtt *d, t, n* marad azokban az idegen (és most már nemcsak latin betűs) eredetű orosz nevekben is, amelyek nem tartoznak a fenti kivételek közé: *Avaneszov* (az örmény *Avaneszjan*-ból), *Dejneka, Mandelstam* stb.

Az ilyen jellegű kivételeken kívül az új szabályozás is megtartotta az AkH. 10. kiadásában szereplő, az átírás általános szabályaitól eltérő alakban meghonosodott, hagyományos írásmódokat: *Lenin, Sztálin*, a *-grád* utótagú városnevek (*Leningrád, Volgográd, Cselinográd* stb.) -*n*-nel, ill. -*á*-val való írását, kiegészítve a kivételek sorát néhány egzonimának tekinthető földrajzi névvel (*Káma, Léna, Néva, Odessza*), valamint — az állandósult gyakorlatot szentesítve — néhány személynévvel (*Anyegin, Botvinnik*) stb. További — szintén a kialakult gyakorlat diktálta — kivétel az orosz *coem* szó és származékai, amelyekben az orosz *e-t* je betűkapcsolattal adjuk vissza, tehát pl. a *Советская Россия* c. napilap *Szovjetszkaja Rosszija* alakban írandó.

Az orosz szavak és nevek magyar átírása tekintetében mindössze ennyi a változás az AkH. 10. kiadásához képest; ez korántsem jelenti azt, hogy a két bizottság ne fontolt volna meg más javaslatokat is, amelyeket aztán gondos mérlegelés után végül is elvetett. Ezek közül a legnagyobb vitát az a javaslat váltotta ki, amely ismét felvetette az orosz *u* magyar *ü*-vel való átírásának a lehetőségét. Ennek a megoldásnak az lenne a kétségtelen előnye, hogy a magyarra átírt alakokból egyértelműen visszakövetkeztethető lenne, hogy az orosz névben mikor van *u* vagy *ы*. (A jelenlegi rendszerben erre csak *t, d, n* után van lehetőség: *Тинянов* — *Тынянов*, mert *Тумов* — *Түтов*; *Чернышевский* — *Чернышеvский*, mert *Хлебников* — *Хлебnyikov*; stb.) Meg kell jegyeznünk azonban, hogy ez az egy változtatás önmagában még nem tenné egész átírási rendszerünket egyértelműen visszakövetkeztethető, betű szerinti átírássá (transzliterációvá). A nyilvánvaló fonetikai eltérés mellett az orosz *ы* magyar *ü*-vel való átírása ellen a következő főbb érvek szólnak:

1. Az *u* és az *ы* az oroszban egy fonéma helyzeti variánsai.
2. Az oroszul tanulók kiejtését az *ü*-vel való átírás jobban torzítaná, mint az *i*-vel történő.
3. A magyar fonetikai rendszerbe az *i* — mint ún. vegyes hang — az esetek zömében jobban beilleszkedik, mint az *ü*: a **Gromüko, *Tün्यानov* típusú átírás (és ejtés) a magyarban rendkívül zavaró lenne.
4. A nyelvtörténeti érvek (*i > ü* hangfejlődési tendencia mind a szlávban, mind a magyarban) egyértelműen az orosz *ы* magyar *i*-vel való helyettesítése mellett szólnak.

Az orosz (és más szláv) eredeti cirillbetűs írásképp egyértelműen visszakövetkeztethetőségének bizonyos esetekben elengedhetetlen követelményét a magyar átírás (amelynek egyik alapelve az, hogy „csupán azokat a magyar betűket és betűkapcsolatokat használjuk föl, amelyek a magyar írásban közkeletűek” — AkH. 10. 291. p.) nem elégítheti ki, és ez nem is feladata; erre a célra egy, a transzliteráció elvén alapuló, nemzetközi átírási rendszer kerül — az AkH. 10. 291. pontjában most megengedettnél szélesebb körben — bevezetésre. Ennek ismertetésére még visszatérünk.

Az orosz szavak és tulajdonnevek magyar átírásának általános szabályait az 1. sz. táblázat szemlélteti.

4. Az ukrán és a belorusz nyelv nevei és szavai magyar átírásának kidolgozása során szem előtt tartottuk az orosz átírás elveit és gyakorlatát, ugyanakkor — a lehetőségekhez mérten — igyekeztünk e nyelveknek az oroszától eltérő kiejtési sajátosságait is érzékeltetni.

Elvileg természetesen az lenne a kívánatos, hogy az ukrán és a belorusz neveket közvetlenül az illető nyelvből írjuk át; a gyakorlatban azonban kénytelenek vagyunk az ukrán és a belorusz nevek átírásának használati körét bizonyos fokig korlátozni.

1. A földrajzi nevek írásának általános gyakorlata világszerte az, hogy a térképeken, földrajzi munkákban stb. — Észtország, Lettország és Litvánia latin betűs neveinek kivételével — a Szovjetunió összes földrajzi nevét az oroszból írják át; Ukrajna és Belorusszia földrajzi nevei a magyarban is oroszos formájukban honosodtak meg, vö. *Lvov* (or. *Львов*) és nem **Lviv* (ukr. *Львів*), *Kijev* (or. *Киев*) és nem **Kijiv* (ukr. *Київ*); *Gomel* (or. *Гомель*) és nem **Homel* (belor. *Гомель*), *Mogiljov* (or. *Могилёв*) és nem **Mahiljov* (belor. *Мазилёў*); stb. A Szovjetunió földrajzi neveinek egységes helyesírási gyakorlatának fenntartása érdekében a határozat leszögezi, hogy a Szovjetunió földrajzi neveit — az Észt, a Lett és a Litván SZSZK kivételével — továbbra is az oroszból kell átírni.

2. A napisajtótól, amely a Szovjetunió esetében csaknem kizárólag orosz-ból fordított híryanagot használ fel, aligha kívánható meg, hogy az oroszos formájukban egymástól sokszor alig megkülönböztethető orosz, ukrán és belorusz neveket más-más átírásban közölje.

Mindezek alapján az ukrán és a belorusz átírás fő alkalmazási területe az e nyelvekből fordított szépirodalom, az e népek történetével és kultúrájával foglalkozó szak- és népszerűsítő irodalom.

Az ukrán és a belorusz szavak neveinek és szavainak magyar átírását szemléltető táblázatokban (2., ill. 3. sz. táblázat) csak az oroszától eltérő vagy más okok miatt problematikus betűk átírási szabályainak összefoglalására szorítkozunk.

5. A bolgár szavak és nevek magyar átírásának eddigi gyakorlatában elsősorban a bolgár *ѣ* átírása okozott bizonytalanságot. Ez a betű a bolgárban egy *sva*-szerű, de hangsúlyos helyzetben is előforduló, illabiális magánhangzót jelöl. Ezt a magánhangzót — szabályozás híján — a magyar átírási gyakorlat a legkülönbözőbb módon kezeli:

1. A Világatlasz *i*-vel írja át: *Heceѣр* — *Neszebir*, *Казанѣк* — *Kazanlik* stb.

2. A könyvtári átírási szabvány (MNOSZ 3394—51.) *ö*-vel helyettesíti: *България* — *Bölgarija*, *Петър* — *Petör* stb.

3. A napisajtóban sokszor egyszerűen elhagyják, pl. *Петър Младенов* bolgár külügyminiszter neve rendszerint *Petr Mladenov* alakban olvasható az újságokban.

4. Műfordítóink többnyire a magyarban egyébként nem használatos *ä* betűvel jelölik: *Хаджи Димитър* — *Hadzsi Dimítár* stb.

Ezek közül a gyakorlatban elterjedt megoldások közül lényegében egyik sem fogadható el.

1. Az *ѣ* — *i* átírás alapja az, hogy a bolgár *ѣ*-t oroszra *и*-vel írják át, az orosz *и*-t pedig magyarra *i*-vel; ez a kettős átírás azt eredményezi, hogy az eredeti bolgár hangzásra még csak nem is emlékeztető, attól fonetikailag igen távol álló *i* hang az *ѣ* magyar megfelelője.

2. táblázat

Az ukrán szavak és tulajdonnevek átírásának főbb szabályai

Ukrán betű	Magyar átírása		Példák
	Az ukrán betű helyzete	Magyar megfelelője	
Г г	általában	H h	Гончар — Honcsar
	néhány hangutánzó, ill. idegen eredetű szóban	G g	гудзик — gudzik
Д д	є і ю я ь betűk előtt	Gy gy	Білодід — Bilogyid
	egyebütt	D d	Дем'ян — Demjan
Е е		E e	Стельмах — Sztelmah
Є є	Де те не betűkapcsolatban	gye tye nye	Латтевих море — Laptyevih more
	egyebütt	Je je	Євтен — Jevhen
И и		I i	Тимченко — Timcsenko
І і	ді ті ні betűkapcsolatban	gyi tyi nyi	Ніна — Nyina
	egyebütt	İ i	Зіновій — Zinovij
Ї і		Ji ji	Українка — Ukrajinka
Н н	є і ю я ь betűk előtt	Ny ny	Русанівський — Ruszanyivszkij
	egyebütt	N n	Нечуй-Левицький — Necsuj-Levickij
Т т	є і ю я ь betűk előtt	Ty ty	Леонтій — Leontyij
	egyebütt	T t	Потебня — Potebnya
Х х		H h	Жовтобрюх — Zsovtobrjuh
Ю ю	дю тю ню betűkapcsolatban	gyu tyu nyu	дюжина — gyuzsina
	egyebütt	Ju ju	Коцюбинський — Kocjubinszkij
Я я	дя тя ня betűkapcsolatban	gya tya nya	Синявський — Szinyavszkij
	egyebütt	Ja ja	Квітка-Основ'яненко — Kvitka-Osznovjanenko
Ь ь	дь ть нь betűkapcsolatban	gy ty ny	Федькович — Fegykovics
	-ьо- betűkapcsolatban nem д т н után	jo	Генсьорський — Henszjorszkij
	egyebütt	— —	Котляревський — Kotljarevskij
,		— —	Кам'янець — Kamjanec

3. táblázat

A belorusz szavak és nevek átírásának főbb szabályai

Belorusz betű	M a g y a r á t í r á s a		Példák
	A belorusz betű helyzete	Magyar megfelelője	
В в		V v	Вячэрны Мінск — Vjacserni Minszk
Г г	általában	H h	Гілевіч — Hilevics
	-sz- betűkapcsolatban és néhány idegen er. szóban	G g	розгі — rozgi
Д д		D d	Дзяргай — Dzjarhaj
Е е	szó elején, mgh., ь és ' után	Je je	Кірэнка — Kirejenka
	ne betűkapcsolatban	nye	Гроднеў — Hrodnyev
	egyebütt	E e	Мележ — Melezs
Ё ё	ně betűkapcsolatban	nyo	Нёман — Nyoman
	egyebütt	Jo jo	Кавалёў — Kavaljov
І і	szó elején, mgh., ь és ' után	Ji ji	Ільчоў — Jiljicsov
	ni betűkapcsolatban	nyi	Нікіцін — Nyikicin
	egyebütt	I i	Васілёк — Vasziljok
Н н	е ё і ю я ь betűk előtt	Ny ny	Вярэніч — Vjarenycs
	egyebütt	N n	Ракітны — Rakitni
Т т		T t	Тацяна — Taccjana
У у		U u	Уладзіслаў — Uladziszlav
Ў ў		V v	Быкаў — Bikav
Х х		H h	Хрысціна — Hriszcina
Ы ы		I i	Брыль — Bril
Ь ь	нь betűkapcsolatban	Ny ny	Лынькоў — Linykov
	egyebütt	— —	Вольскі — Volszki
Ю ю	ню betűkapcsolatban	nyu	нюх — nyuh
	egyebütt	Ju ju	Лемцюгоў — Lemcjuhov
Я я	ня betűkapcsolatban	nya	Няжданаў — Nyazsdanav
	egyebütt	Ja ja	Янка — Janka
’ ’		— —	Дзям’янаў — Dzjamjanav

2. Az *z* — *ö* átírás fonetikailag szintén rendkívül torzít, amellelt az orosz *bi* — *ü* átírással szemben felhozott illeszkedési nehézségek is ellene szólnak.

3. Az *z* elhagyása a magyarban az *z* — *i* átíráshoz hasonlóan szintén — csak éppen felületesebb — orosz közvetítés eredménye (nyilvánvalóan azon alapul ugyanis, hogy az *z* betűnek az oroszban nincs hangértéke); ha következetesen alkalmaznánk, egyes bolgár nevek végképp kiejthetetlen hangsorokká zsugorodnának, pl. a *Гълъбов* családnevet **Glbv*-nak kellene írunk.

4. Az *z* — *á* átírási mód szemben áll helyesírási rendszerünk azon alapelveivel, hogy átíráskor csak a magyarban közkeletű betűket használjuk föl.

A megoldás kulcsa — véleményünk szerint — magában a bolgár helyesírásban keresendő. A bolgár helyesírás rendszere ugyanis az általában *z*-val jelölt hangot szó végén az *a* helyzeti variánsának tekinti (ennek az az alapja, hogy szóvégi helyzetben minden *a* *z*-szerűen hangzik a bolgár kiejtésben), és szó végén az etimologikus *z*-kat is *a*-val írják, pl. *ca* (kiejtve: *cā*) 'vannak', *uz zpadā* (kiejtve: *uz zpadā*) 'a városból' stb. Mi sem természetesebb tehát, hogy az *z* hangot, amelyet a bolgár helyesírás is számos esetben *a* betűvel jelöl, mi is *a*-val írjuk át magyarra, tehát *Balgarija*, *Kazanlak*, *Neszebar*; *Hadzsi Dimitar*, *Galabov*, *Petar*; stb. Ez a megoldás nem igényel a magyarban nem használatos mellékjeles betűt, ugyanakkor — ha az *a* betűt, mint ahogy azt az idegen nevekben megszoktuk, rövid *á*-nak (*á*-nak) ejtjük — nem torzítja el túlságosan az *z*-t tartalmazó bolgár nevek eredeti hangzását sem (a bolgár irodalmi nyelv *z* hangja egyébként jelentős kiterjedésű nyelvjárási területen *á*-nak hangzik).

A bolgárban is *ty*, *gy*, *ny* betűkkel írjuk át — az oroszhoz képest viszonylag ritkán, csak *ю*, *я*, *ьо* előtt előforduló — *lág* *m'*, *ö'*, *h'* hangokat; a *щ* átírása *ю*, *я*, *ьо* előtt *sty*, minden más esetben *st*.

6. A macedón szavak és nevek magyar átírása nem okoz különösebb gondot; csupán azt kellett eldönteni, hogy miként írjuk át a nyelvjárásonként igen különböző módon ejtett, a macedón helyesírásban *k*, *ž* betűkkel jelölt hangokat. Az irodalminak tekintett kiejtést követve e két betűt *kj*, *gj* betűkapcsolattal írjuk át magyarra: *домаќинка* — *domakjinka*, *пироќанец* — *pirokjanec*; *Горѓу* — *Gjorgji*, *охриѓанец* — *ohrigjanec*; stb. A *л* betűt *lj* betűkapcsolattal (*Коло* — *Koljo*, *Имчо* — *Iljcsö*), a *њ*-t *ny*-vel írjuk át (*Пчума* — *Pcsinya*, *имума* — *iminya*). Az eddig tárgyalt ábécékben nem szereplő betűk magyar átírása: *j* — *j* (*Илија* — *Ilja*, *Македонија* — *Mapedonija*), *s* — *dz* (*Сака* — *Dzaka*, *Сансе* — *Dzandze*) és *ц* — *dzs* (*Инци* — *Indzse*, *цед* — *dzseb*). Az 'ot *p* előtt, amikor azt jelöli, hogy az *r* szótagképző (pl. 'pēa 'rozsa'), az átírásnál figyelmen kívül hagyjuk; más helyzetekben, amikor az irodalmi nyelvben nem használatos, de a nyelvjárásokban előforduló, a bolgár *z* hangértékével megegyező hangot jelöli, *a*-val írjuk át, pl. *В'чков* — *Vacskov*.

A macedón átírás használati körével kapcsolatban a helyzet az ukrán és a belorusz átírásához hasonló; a Macedón SZK földrajzi neveit az eddigi gyakorlat szerint továbbra is a szerb-horvát hivatalos latin betűs írásmóddal kell írni.

7. Ha végigtekintünk az egyes cirillbetűs szláv nyelvek magyar átírásának az előbbieken felvázolt szabályain, megállapíthatjuk, hogy ezek a — lényegében az orosz átírásra 1950-ben megállapított alapelveknek a többi cirillbetűs szláv nyelvre való kiterjesztésével létrejött — rendszerek kielégítik ugyan a magyar helyesírás igényeit (csak a magyar ábécé betűit használjuk

fel, és az illető szláv nyelvek betűsorának viszonylag pontos — bár korántsem teljesen hű — követésével egyidejűleg érzékeltetjük azokat a kiejtési sajátosságokat, amelyekre a magyar ábécében betű, illetve amelyekhez a magyar hangrendszerben viszonylag közel álló hang van), de végeredményben az egyik nyelvre megállapított szabályok sem teszik lehetővé az eredeti cirillbetűs íráskép egyértelmű és mechanikus visszakövetkeztetését. (Az oroszban az *ѣ* és az *ѹ* egyaránt *i*, az *ѣ*, *ѹ*, *Ѹ* előtti lágytságot csak a *м*, *Ѡ*, *н* esetében jelöljük, emellett kivételt tettünk az idegen eredetű nevek egy részével, valamint néhány — az átírási szabályoktól több-kevesebb eltérést mutató — hagyományos névalakkal; az ukrán *ѹ* és *і* egyaránt *i*, a *х* és a *з* — túlnyomórészt — egyaránt *h*, a lágytság jelölése szintén korlátozott; a beloruszban az *ѣ* és az *і*, a *х* és a *з* meg nem különböztetéséhez még a *ѣ* és a *ѹ* egyaránt *v*-vel való visszaadása járul; a bolgár *ѣ* és *а* egyaránt *a*; ebből a szempontból még a macedón átírás a legmegbízhatóbb, hiszen csak az alig előforduló ' és az *а* között nem tesz különbséget — viszont a gyakorlati jelentősége éppen ennek viszonylag kicsi). Ezek a hiányok nem is annyira a szűkebben vett filológiai szaktudományokban okoznak zavart, hiszen ezeknek megvannak a maguk belső átírási rendszereik, hanem inkább a nemzetközi információcserét nehezítik meg. Könyvtári katalógusok, bibliográfiák, tudományos dolgozatok bibliográfiai utalásai, lexikonok stb. esetében elengedhetetlen követelmény, hogy a bennük szereplő cirillbetűs nevek, könyvcímek stb. egyértelműen és lehetőleg könnyen, mechanikusan visszaállíthatók legyenek. A könyvtárak ennek a követelménynek jelenleg a már említett MNOSZ 3394—51. számú szabvány alapján tesznek eleget, ez a szabvány azonban szintén a magyar ábécén alapul, és ezért nemzetközi használatra nem alkalmas. A magyar nyelvű tudományos és ismeretterjesztő kiadványok bibliográfiai utalásaiban, a lexikonokban stb. jelenleg többnyire — az AkH. 10. 291. pontja értelmében — a magyar átírást alkalmazzák, s ennek következtében a magyar nyelvű tudományos irodalom amúgy is nagy nyelvi elszigeteltségét még az is növeli, hogy a magyarul nem tudó külföldi kutatók még e munkák cirillbetűs könyvcímeket tartalmazó bibliográfiai utalásait sem tudják többnyire hasznosítani. Ilyenformán a cirillbetűs nyelveken publikáló szerzők a magyar nyelvű tudományos irodalomban méltánytalanul hátrányos helyzetbe kerülnek a latin betűs nyelveken írókkal szemben, hiszen a változtatás nélkül közölt angol, francia, német stb. nevek és könyvcímek a világ bármely könyvtárában nehézség nélkül visszakereshetők. Az is nyilvánvaló, hogy egy idegen nyelvű könyvcím, még ha magyar szövegkörnyezetben fordul is elő, nem magyar, hanem idegen nyelvű szöveg; ha tehát egy cirillbetűs könyvcímet egy magyar nyelvű tudományos dolgozat bibliográfiai utalásában nem a magyar helyesírás átírási szabályai szerint, hanem egy más, a visszakövetkeztetés lehetőségét biztosító és ugyanakkor nemzetközileg használt átírási rendszerben, akkor ez éppúgy nem veszélyezteti a magyar helyesírás egységét, mint az, hogy egy angol, francia, német stb. könyvcímet az eredeti angol, francia vagy német helyesírás szerinti alakjában közlünk, vagy — ha erre megvannak a műszaki lehetőségek — az orosz, bolgár stb. könyvcímet az eredeti cirillbetűs írással közöljük.

Mindezek alapján a két bizottság úgy döntött, hogy az orosz, az ukrán, a belorusz, a bolgár és a macedón szavak és nevek magyar helyesírás szerinti átírása mellett be kell vezetni bibliográfiai célokra egy, a transliteráció elvén alapuló, nemzetközi átírási rendszert is. Ezt az átírást kell majd alkalmazni minden olyan esetben, amikor fontos

az, hogy az olvasó a cirillbetűs név, szó vagy szöveg eredeti írásképeire vissza tudjon következtetni. Lényegében az is eldőlt már, hogy a létező nemzetközi átírási rendszerek közül melyiket válasszuk ki erre a célra: a KGST szabványügyi szervei ugyanis megállapodtak már egy nemzetközi transliterációs rendszerben, amelyet 1980-tól a magyarországi könyvtárakban is bevezetnek. Természetes tehát, hogy a magyar nyelvű tudományos irodalomban a cirillbetűs nevek és könyvcímek ugyanabban az átírásban szerepeljenek, ahogyan azokat az érdeklődő olvasó — az említett KGST-szabvány bevezetése után — a könyvtári katalógusokban találja majd.

Az új KGST-szabvány hivatalos formában még nem jelent meg; íze-lítőül azonban — a Magyar Szabványügyi Hivatal szíves tájékoztatása alapján — közlünk egy-egy könyvcímet mind az öt szóban forgó nyelven, előbb az eredeti cirillbetűs írással, majd az új KGST-szabvány szerinti átírásban:

1. Орфографический словарь русского языка. Под редакцией С. Г. Бархударова, С. И. Ожегова и А. Б. Шапиро. Издание шестое, стереотипное. Издательство «Советская Энциклопедия», Москва 1965.
Orfografičeskij slovar' russkogo ŕyka. Pod redakciej S. G. Barhudarova, S. I. Ožegova i A. B. Šapiro. Izdanie šestoe, stereotipnoe. Izdatel'stvo „Sovetskaâ Ėnciklopediâ”, Moskva 1965.
2. Орфографичний словник української мови. Уклали: С. І. Головащук, Т. В. Зайцева, І. С. Назарова, М. М. Пешак, В. М. Русанівський. За редакцією С. І. Головащука і В. М. Русанівського, Видавництво «Наукова думка», Київ 1975.
Orfografičnij slovník ukraïns'koï movi. Uklali: S. Ī. Golovašuk, T. V. Zajceva, Ī. S. Nazarova, M. M. Pešak, V. M. Rusanivs'kij. Za redakciëu S. Ī. Golovašuka i V. M. Rusanivs'kogo. Vidavnictvo „Naukova dumka”, Kiïv 1975.
3. М. П. Лобан, М. Р. Судник, Арфаграфічны слоўнік для сярэдняй школы. Пад рэдакцыяй акадэміка АН БССР К. К. Крапівы. Дзяржаўнае вучэбна-педагагічнае выдавецтва Міністэрства асветы БССР, Мінск 1961.
M. P. Loban, M. R. Sudnik, Arfagrafičny slovník dlâ sâřednâj školy. Pad rêdakcyâj akadëmika AN BSSR K. K. Krapivy. Dzâržaŭnae vučebna-pedagagičnae vydavectva Ministërstva asvety BSSR, Mînsk 1961.
4. Правописен речник на българския книжовен език. Съставили Л. Андрейчин, Вл. Георгиев, Ив. Леков, Ст. Стойков. Осмо стереотипно издание. София 1974.
Pravopisen rečnik na bâlgarskiâ knižoven ezik. Sâstavili L. Andrejčîn, Vl. Georgiev, Iv. Lekov, St. Stojkov. Osmo stereotipno izdanie. Sofiâ 1974.
5. Б. Видоески, Т. Димитровски, К. Конески, К. Тошев, Р. Угринова-Скаловска, Правопис на македонскиот литературен јазик. Четврто издание. «Просветно дело», Скопје 1975.
B. Vidoeski, T. Dimitrovski, K. Koneski, K. Tošev, R. Ugrinova-Skalovska, Pravopis na makedonskiot literaturnen јазик. Četvrto izdanie. „Prosvetno delo”, Skopje 1975.

(Ezek a munkák — a szóban forgó nyelvek helyesírási szótárai — egyúttal támpontul is szolgáltak a tárgyalt nyelvek helyesírásának egyes vitás kérdéseiben, példáulink egy része is ezekből származik.)

Ennek az átírási rendszernek lesz egy, diakritikus jelek helyett betűkapcsolatokkal írt változata is, amely a gépi információhordozók igényeit lesz hivatva kielégíteni (vö. Dukáti Ferenc: MNy. 55: 422).

8. A fentebb felvetett — de távolról sem kimerített — kérdések alapján is látható, hogy a cirillbetűs átírás szabályozásának szerteágazó és számos esetben árnyalt, nemegyszer egyedi elbírálást igénylő problémái a maguk összességében aligha zsúfolhatók be az AkH. előkészületben levő soron következő (11.) kiadásába. Ezért a két bizottság úgy döntött, hogy az AkH. készülő 11. kiadásába csak az átírás elveit megfogalmazó rövid állásfoglalás kerüljön be, a cirillbetűs szláv nyelvek szavainak és neveinek magyar helyesírására vonatkozó részletes szabályok pedig jelenjenek meg külön kötetben helyesírási segédkönyvként. Ez tartalmazni fogja az orosz, az ukrán, a belorusz, a bolgár és a macedón nevek és szavak magyar helyesírásának tudnivalóit (a részletes átírási szabályokat és a kivételeket), ismerteti majd az addigra hivatalosan is bevezetésre kerülő KGST-szabvány szerinti nemzetközi átírást és annak alkalmazási körét, mindezt bőséges példaanyagon bemutatva.

9. Nem térhettünk ki e helyütt a cirillbetűs átírás szabályozásának és gyakorlatainak a történetére*. Ennek a periferikusnak tűnő anyagnak egyik fontos tanulságát azonban nem hallgathatjuk el. Arról van szó, hogy ha majd a lexikonokban, szakkönyvekben és -folyóiratokban, bibliográfiákban, katalógusokban stb. meg fognak jelenni az említett KGST-szabvány szerint átírt alakok, és ez egyesekben idegenkedést, netán ellenérzést fog majd kiváltani, ennek oka nem e szabvány abszolút újszerűségében keresendő. Volt már nálunk egy bibliográfiai célokra kitűnően alkalmazható, nemzetközileg is elismert átírási rendszer (Kniezsa István: *Cirillbetűs szláv szövegek nemzetközi tudományos átírása*. Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai VIII. Budapest, 1939.), amelynek használata azonban — a jelenleg is érvényes könyvtári átírási szabvány 1951-ben történt bevezetése óta — a nyelvtudományi szakirodalomra szorult vissza. Pedig — amint Kniezsa István írja —, „A cirillbetűknek itt közölt átírásával kapcsolatban talán nem kell külön hangsúlyoznom, hogy ennek az átírásnak alkalmazása nem áll ellentétben a Magyar Tudományos Akadémia ismert előírásával, mely szerint a cirillbetűs családneveket magyar helyesírás szerint kell átírni. A Tudományos Akadémia szabálya ugyanis magyar szövegben előforduló nevekre vonatkozik, míg a mi átírásunk cirillbetűs szláv nyelvű könyvcímek, tehát szláv nyelvű szövegek vagy szövegrészletek átírására kíván szolgálni.”

Az új KGST-szabvány, legalábbis annak diakritikus jeleket alkalmazó változata, a Kniezsa-féle átírástól — amely a jelenlegi rendszereknél annyiban is tökéletesebb volt, hogy lehetővé tette régi szövegek, pl. különböző szerkesztésű egyházi szláv könyvcímek megbízható átírását is — lényegében csak annyiban különbözik, hogy nincs tekintettel az egyes nyelvek kiejtési sajátosságaira, s ezért az illető nyelvet egyébként nem ismerők is mechanikusan alkalmazhatják.

Zoltán András

* Vö. Zoltán András: Az orosz szavak és tulajdonnevek magyar átírásának vázlatos története 1954-ig. *Studia Russica I.*, ELTE, Budapest, 1978. 59–72.